

Изъ нашата граница въ Родопите.

(Пътни бележки).

Няколко летни ваканции прекарвахъ отсамъ нашата граница въ Родопите, ала не ми се беше удалъ случай да посетя най-високия средне-родопски връхъ следъ Крушево — Карлъкъ, презъ чието голо, алпийско, но величествено било минува нашата граница съ Турция. Причината на това за насъ, родопчаните, е съвсемъ обикновена: Карлъкъ е разделътъ на горните български села въ Рупчоската околия както и на едно-временината и пресна въ паметта на мнозина република на Тъмръшлията. А въ неговото царство както и въ всичките почти Родопи въ Турция, да тръгне обикновенъ любитель, още повече неправоверенъ гауринъ е опасенъ рискъ. Турските власти, а съ тяхъ заедно и помаците, не се оставятъ отъ стария си нравъ да подозиратъ и въ най-невинния любитель на природата смъртенъ врагъ на тяхното и безъ това осъдено на загинване владетелство. За турчина е нещо необяснимо, несъвместимо съ неговите понятия, че може човекъ отъ просто любопитство да се разхожда низъ царството му, безъ да крие някоя душманска целъ.

Единъ щастливъ случай най-после ми попадна презъ миналото лято да погостувамъ на величавия Карлъкъ. Няколцина цивилни другари се събрахме съ Рупчоския околийски началникъ, който отиваше съ двама наши погранични офицери и десетина войници и стражари да обходи по служебни работи границата. Пътя имъ беше презъ Широка-лъка за Карлъкъ. А съ военни хора е по-лесно да се надниква по границата, па дори и да се срещне съ самите турски постове, които отъ някоя година насамъ са, гдето рекли, на всяка стъпка тукъ.

* * *

Деветнадесети юли бе, когато се упътихме отъ Чепеларе. Деньтъ бе ясенъ, времето тихо и спокойно, а слънцето току-що бе позлатило и последната долинка на живописната бот-

ловина, въ която се гнезди пограничното село Чепеларе. Дребнави, ала крепки планински кончета, съ широки дъсчени самари, полузакрепени на тяхъ, се мъд्रेха подъ насъ. Отъ Чепеларе за Широка-лъка има няколко пътя, ала ние решихме да уловимъ пътя за селцето Стойките, вечерята да نوشуваме въ махалата Јелà, на другия денъ да се полюбуваме на прочутия по тия места Широколъцки празниченъ сборъ — Илинъ-денъ — а на 21 рано предъ зори да се изкачимъ на Карлъкъ.

Слънцето вече хубавичко жегваше, когато подвзахме пещкливите и сипести ярове по източното ребро на върха Ай-чалъ, най-високия отъ всички, що заграждатъ на кръгъ селото Чепеларе. Срамно, наистина е, да назовавашъ това пътъ, та било и пътека. А по такива се каратъ коне, натоварени съ дърва и съ сено и съ всичко. Това ребро, съ няколко малки междини по горните му страни, е цяло целничко оголено, картина досущъ обикновена въ всички околности по Родопските села, особено пъкъ по-многолюдните. Почвата цяла е пещклива, ронлива и яровита. Гдето пластътъ е камениста, образувала се е една назъбена повърхностъ съ най-разнообразна форма съ ями и ярове, презъ които неопитниятъ пътникъ трепери пешъ да премине, а не и на конь.

Цялъ часъ и половина трая уморителното и потно измиванье на тия виещи се като змии ярове, догде най-последнахме горните тревисти полянки на Ай-чалъ. Въ една малка купчинка отъ млади-зелени ели, съ напъстрена отъ ситна и гъста трева полянка на около, ние седнахме. Свежъ ветрець завчасъ разхлади потните ни тела.

Ай-чалъ е турско име, което ще каже Мечкинъ връхъ. Мечката е отъ обикновените зверове въ Родопите, особено въ северните имъ склонове и високите гористи билà. Но съ изтребванъето на горите намалява и тяхното число. Старите хора приказватъ, че не само върховете, но и котловината, гдето е сега разположено селото Чепеларе, е била покрита съ гъстъ и чудесенъ боровъ лесъ, въ който изобилвали дивите кози, елени и сърни, а въ рекичките — прочутата Родопска пестърва. Сега въ средните Родопи диви кози и елени не се срещатъ нигде, па и пестървата въ много реки тъдава почва съвсемъ да липсва. Ай-чалъ е вододелното било на първите долчета, що образуватъ първите течения на Чепеларската река и Въча, и двете притоци на Марица. На югъ излиза като ветва отъ Ардиния вододялъ отъ пограничния връхъ Студенець, и се свършва въ Пловдивското поле между Фердинандово и Станимака. Цялото това било носи името Кара-балканъ или

Черна планина, която въ широко разклоненъ видъ се снишава въ полето. По средата му е Персенкъ, най-високиятъ отъ върховете по бѣлото му. Ай-чалъ, е първиятъ следъ Персенкъ високъ връхъ между редицата му други.

Отъ Ай-чалъ Чепеларе има чудесна гледка. Доволно хубавки, стройни и варосани къщи са накапани въ краищата на една малка котловинка, прошарена съ зелени ливади и просечена отъ три рекички. Ребрата на всичките други околни върхове освенъ Ай-чалъ и северната страна на селото, са прошарени съ купчини горички, повечето отъ ели; бориката е рядкостъ. Отъ Чепеларе до границата има около 20 километра път, който минава въ тясно, ала гористо ущелъе, омаино на гледъ, по което тече първоначалната рекичка на Чепеларската река. При тоя хубавъ, наистина, изгледъ една грозна точка биеше въ очите: това бяха каменациите и пясъкътъ, които Чепеларската река бе насипала въ по-голямата частъ отъ ливадите и няколкото сручени къщи — грозенъ остатъкъ отъ наводнението презъ октомври мѣсецъ 1895 година. Задъ насъ на западъ се виждаше вече цялата Широко-лъшка котловина, сгъщена отъ Карлъкъ и Кара-балканъ и усеяна съ неправилно разфърлени голи или гористи върхчета, долини и скали.

Следъ една хубава почивка, пълна съ приятни гледки, ние напустнахме Ай-чалъ, устремихме се низъ западните му ребра и валидохме къмъ долината на Въча. Местността отъ тукъ на доле е на Широколъшкото селце Стойките. Тукъ ребрата на Ай-чалъ са полегати, пътятъ не е толкова стръменъ и опасенъ, сипените са съвсемъ редки, ярове липсватъ, а горичките са почести и по-гъсти. Насядахме въ доста широкички ръжеви ниви, чиято височина надминаваше на много места семерите на коньете. Това бе цяло море отъ прави като свещи стъркове, съ големи и надвиснали класове. Наистина картина рядка и чудесна. Такива буйни ниви, такава рожба е свойствена само на родопските билá, гдето почвата не е изродена, влагата вечна и температурата лете прохладна, но не сурова. Колкото почвата по селата въ долините и около селата е оголена, изродена и бедна, толкова тя е по-родлива по високите места, що са отдалечени отъ селата. Но тукъ има още една причина, поради която родопските билá са тъй плодovити: тукъ са летните пáши на цвѣтялото до вчера дребно скотовъдство. Лете нивите се торятъ и следъ като се угодятъ добре по две-три години не засявявани съ нищо, на третата или четвъртата година се работятъ и засяватъ. Тия високи била обикновено се сеятъ съ ръжъ, овесъ, рядко съ ечмикъ, а често и съ барабой. Послед-

ниятъ се казва тукъ патѣто, а помаците го именуватъ кумпиръ. Разпространенъ е той всъду по Родопи и е цяло благодееие за тукашните жители, чийто животъ въ последните няколко години е станалъ доста тежъкъ и беденъ. Въ Рупчоската околия има села (Ситово и Лилково), на които поминъкътъ е само отъ барабой, който се добре цени въ Пловдивъ и Станимака поради добрия му вкусъ.

Иминахме нивите и се намерихме въ една гориста, тясна и кривулична долинка, въ пазвите на която шумеше хладно поточе. Следъ малко озовахме се въ Стойките. Предъ насъ бе гледка чисто родопска, планинска, която живо ти представя планинския животъ. Гледаме сгушена всредъ борови дървета долинка и въ нея петъ-шестъ дървени полукаменни къщици, доволно на далечко една отъ друга. Петъте, напримеръ, отъ тяхъ са опушени, възчерни отъ дима, овехтели, съ малки и безъ стъкла прозорчета, ала съ дървени капаци и гъсти паралелни прѣчки, съ плевници и обори въ самите тяхъ, съ малки градинки за зеленчукъ отпредъ и съ купища торъ, на който лениво се ятияга някое крливо и изпусталяло добиче. Всредъ тая купчина местенъ вкусъ и направа на жилища, гледамъ, че се издига двоетажна каменна къщица, варосана, ако не цяла, то поне на лицето си, съ големячки и съ стъкла прозорци, съ изгледъ ту селски, местенъ, ту нещо като градски, ала на български градъ, ей тъй смесенъ, разбърканъ. Това е плодътъ на новата култура тукъ, когато първите са изразъ на това, що е било преди половинъ векъ. Но торътъ не липсва и при новата къщица; и тукъ и тамъ той се грижливо къта, за да се насипятъ малките наоколо късове каменлива и изродена работна почва.

И помашките жилища са досущъ такива, каквито са и българските. Разлика иматъ само една, че първите иматъ на прозорците ситни кафези, за да не прониква чуждото око навътре.

Иминахме първата купчина къщи, затулихме се задъ едно ридче и я загубихме. Следъ няколко минути залязохме въ друга махаличка, досущъ такава, каквата и първата. Третата беше на едно възвишено ридче, гдето бе черквата и училището, първата хубавичка каменна сграда, напъстрена и вънъ, и вътре съ не до тамъ приятни за окото образи изъ библейския животъ. Дворътъ наоколо бе широкъ, грижливо почистенъ и уравненъ и наоколо обграденъ съ камененъ видъ. Това е белегъ, че населението е набожно.

Това е то Стойките, село отъ около 120 къщи, ала разпилени по бърдата и долините на малки махалички, които за няколко часа мъчно може обиколи човекъ.

Стойките е широколъшко селце, разположено въ югоизточния край на котловината. Предъ него на югъ се простира като верига пограничното бѣло, скачено съ Карлъкъ, което нашите географи въ по-ново време нарекоха Чепеларски планини, струва ми се, не толкова вярно. По право може се нарече Среднеродопско бѣло, по което всеки връхъ и гребенъ си има своето име. Ако би трябало да носятъ името на това село, което най-много ги владее, тогава би трябало да се казватъ Пашмаклийски, Райковски, Дерекъовски и пр. планини, имена на тие до вчера, па и днесъ току-речи Аха-челебийски села.

Долината, гдето е Стойките, е широкоичка, а колкото отива къмъ възела, гдето се пресичатъ първоначалните поточета на Чепеларската река и Въча, тя се стеснява и свършва. Цялата е съ разкошна зеленина покрита, съ хладни и гористи долинки, а тукъ-тамъ съ прелестни зелени и нашарени съ борове ридчета, места отъ редките по своята живописностъ. Единъ околийски лекаръ се произнасяше много ласкаво за Стойките, като уверяваше, че то е едничкото въ Рупчоската околия селце, което по живописностъ, боровия си здравъ климатъ и чудесни води можело да се равнее съ най-хубавите швейцарски и австрийски курорти. Разликата състои само въ две неща: липсватъ тукъ пътни съобщения, поради които болникътъ пътникъ догдето да дойде, ако не умре, то следъ като дойде въ Стойките сигурно трябва да се прости съ живота си, защото няма храна. Наблюдателниятъ представителъ на медицинската наука бе върналъ само едно мъничко кѣтче отъ широките Родопи, а ако би пообиколилъ всичките, то палмата за първенство щяха да делятъ стотини други места като Стойките. Жално е, че ние малко познаваме и знаемъ това, що имаме.

Но преди да продължимъ своето пътуванье по-нататѣкъ, нека се поспремъ за малко и поразгледаме географията и живота на тоя хубавъ кѣтъ.

Широка-лъка е една покраина отъ 27 малки и големи махали и още няколко съвсемъ малки — по две, три до петъ къщи — всичките прѣснати по горното течение на р. Въча и нейните първоначални десни поточета. А Въча започва своето течение отъ северните ребра на средно-родопското бѣло, или както някои го казватъ Чепеларски планини. Първичните ѝ изворчета са въ ъгъла, що се образува при отделянето на

Кара-балканъ отъ пограничния вододеленъ връхъ Студенецъ. И тъй като вземемъ на югъ и юго-западъ вододелното било на Марица съ Арда, на изтокъ склоновете Ай-чалъ съ Кара-балканъ, на западъ Карлъкъ съ неговите източни и северозточни склонове, имаме котловина съ повече отъ шестъ часа дължина къмъ северъ и току-речи толкова широка. Източните склонове на Карлъкъ, северните на главното вододелно било и западните на Кара-балканъ се простиратъ едно срещу други и образуватъ вгълбнатина, но не някоя равна и разстлана поляна, а вгълбнатина изпълнена съ неправилно кръстосани презъ нея бърда, долини, едни съвсемъ тесни и стръмни, а други малко по-отворенички. По върховете и ребрата на тия бърда, спускове отъ главните билá, се срещатъ много или малко наведени плещи, малки полянки, ту голи и каменисти, ту прошарени съ горици и работна земя, ту покрити съ зелени ливади и красиви целини. Най-живописни са горите къмъ западъ, части на тая котловина, гдето е селцето Стойките. Отъ всичките краища се стичатъ малки поточета — тукъ се казватъ долове — и при главното село Широка-лъка образуватъ големичка река, която вече носи името Въча. Отъ селото Широка-лъка котловината се стеснява въ едно тясно ущелъе, което при селцето Върбово става още по-тесно и канаристо; тукъ е етнографскиятъ и географски пределъ на Широколъшката покрайна. Заградена отъ всичките си страни съ редица билá и върхове, тая котловина има само единъ отворъ на северъ, гдето Въча си пробива пътъ за излавъ. Отъ Карлъкъ на западъ е вече Доспатъ. Широка-лъка е последната точка, до гдето въ средните Родопи се среща българо-християнско население. Доспатъ е цялъ помашки и чакъ въ басейна на Места и южните склонове на западните Родопи пакъ почватъ да се срещатъ българо-християнски села.

Цялата Широка-лъшка котловина е населена съ еднакво по всичко население, между което съвсемъ малко има помаци, ала и те са досущъ еднакви съ българите. Общото и географско название на тая покрайна е Широка-лъка, която до преди освобождението е съставяла една административна община. подъ властта и влиянието на Тъмръшлията Ахмедъ-ага, който е ималъ подъ властта си не само целия басейнъ на Въча, но също и на Чепеларската река, днешната Рупченска околия, та до вододяла Маричинъ и Ардинъ.

Всичкото население на покраината сега е разделено на четири общини: съща Широка-лъка, Стойченска, Върбовска и Кужовска. А за сега се вече считатъ и поселищата Гелá и

Сулилъца, освенъ споменатите по-горе общини. Ето имената на всичките махали и селца, що съставятъ покраината: Стѣйките, най-южното поселище, Гра̀нища, Вудѡ̀та, Мо̀ршѐвуту, Ка̀йкуски ку̀либи, Рѐчи́ца, Го̀вди́увичка, Окл̀аница, Ку̀кувица, Махму̀тица, Асанско сѐлище (най-източното поселище и на самото било Кара-балканъ къмъ Чепеларе), Жу̀ркалица, Соломо̀не, Го̀рски-долъ, Заѐвитъ, Равнищѐто, Гѐла, Стѣка̀ль, Бо̀рцѐто, Сулѝща, Кидѣ́куски ку̀либи, Варто̀ле, Па̀вле, Слѣ́вовъ долъ, Во̀рбу́ву (най-северното поселище, дето Въча влива въ тясно ущелье), Катра̀нь-чоку̀ръ (най-западното въ покраината) и Ши́рока-ло̀ка. Отъ тяхъ махалчинката Катранъ чокуръ отъ 1885 г. е отцепена и останала споредъ съглашението тогава съ Турция въ Дѣовленската каза. Гела се счита за най-старото поселище, отъ което са заселени другите, а Широка-лъка е централното и най-голямото село. Местоположението му е на северната частъ отъ котловината, въ тясна клисура, отъ десната страна на която се спуща почти отвесно, голо, сипесто и камънисто бърдо, нарязано на множество ярове. Къщите отъ тоя брягъ на реката стоятъ тъкмо подъ тези канари, и човекъ съ ужасъ погледва на тяхъ. Отъ лявата страна на реката тоже се издига такова високо и стръмно бърдо, просечено съ няколко дълбоко врязани долини, презъ които се сливатъ води отъ Карлъкъ; сега това бърдо е почти цяло покрито съ гора, която прави поне тукъ гледката малко по-приятна. Къщите са наредени въ самите речни брегове на дълга верига, която отъ единия до другия край заема дължина на почти 4 до 5 километра. Пътищата за влизанье въ селото отъ всички страни минаватъ презъ тия страшни спускове и, пази Боже, да се подхлъзне човекъ или добиче по тяхъ. Въча тече презъ селото, презъ варовито легло, натрупано съ каменаци и скали, и тукъ тя е буйна, бърза и, макаръ че е малководна, въ проливни дъждове причинява доста вреди на съседите си.

Новата граница съ Турция следъ съединението пресича Въча тъкмо подъ селото Върбово, на $1\frac{1}{2}$ часъ разстояние отъ селото Широка-лъка и само около $\frac{1}{2}$ часъ отъ Върбово.

Отъ где е добило названието си селото Широка-лъка, скорошно ли е или отколешно, точно не се знае. Народното предание говори, че цялата Широка-лъшка котловина на времето си е била пуста, непроходна и девствена гора, безъ да е имало нито единъ човекъ да живее постоянно въ нея. Както всички Родопски билъ, прочути по хубавите си летни паша,

тъй и Широко-лъшката котловина заедно съ Карлъкъ и по-граничните бърда са владели юруците, които лете насели своите многобройни стада тъдява а зиме ги свеждали въ топлото Беломорско крайбрежие. По време на изтурчването, оная тъмна и ужасна епоха въ миналото на Родопите, няколко българи отъ селата Маданъ и Деробасъ, Дара-дерско, Балабанъ, Дѣовленско, и Караджа-куинъ при Кавала избягали съ стадата си и децата си въ тая покраина. Въ реката, гдето е сега същата Широка-лъка, имало по-отвореничко място — лъка ¹⁾ — гдето сводяли стадата си, да ги поятъ. Това дало поводъ да се установятъ някои отъ тяхъ за всякога тамъ, гдето си построили за пръвъ пътъ своите жилища, и името на селото останало да се казва Широка-лъка. Родовете отъ тия първи преселници, основатели на селото, съществуватъ и сега: Балабанци, които иматъ и друга махала съ това име, Караджовци, Маданци и други. Първите имъ колиби били, гдето е сегашното, споменато вече до горе Гелѣ, което се брой за най-старо и първо поселище въ Широка-лъка. Друго предание пъкъ казва, че Широко-лъшци са преселенци отъ селата, що лежатъ покрай северните Родопски поли, сегашното Пещерско Т.-Пазарджишко и Пловдивско. За забелязване е, че Широко-лъшци и по животъ, и по носия, и по типъ, по обичай и животъ са едни и същи съ българското население, що живее днесъ въ Ардината долина. Следователно ако не беше произходътъ му отъ тамъ, при тая изолуираностъ на покраината имъ, трябваше да е спасенъ животътъ му такъвъ, отъ гдето е билъ. Рупските села по ущельето на Чепеларската река лежатъ на пътя за Ахачелеби и вътрешността на Родопите, иматъ много близки и постоянни сношения съ Ардината долина, но те и днесъ по всичко са останали съ своя животъ, досущъ несходенъ съ първите. Широко-лъшци само по някои звукови произношения личатъ и отъ едните, и отъ другите, но наречието имъ е Ахачелебийско.

Не липсватъ и други предания за местности и старински остатъци, които свидетелствуватъ и за по-отколешното минало на Широко-лъшката покраина. Отъ северната страна на пирамидния Карлъковъ връхъ Мюлкъ-тепе стърчи една пониска, гола и скалиста чука, която е последниятъ виденъ връхъ къмъ северъ отъ състава на Карлъкъ. Местността около тая чука, както и самата тя, казватъ Градището. За него се

¹⁾ Лока — лъка — е местното, средне-родопско географско название на покрайните речни брегове, насипани съ пясъкъ и камъни, безъ растителностъ.

говори, че на времето си е имало крепостъ, съ видни дири и днесъ отъ развалините ѝ, но безъ особна забележителностъ, каквито не липсватъ на много места низъ Родопите. За такива старини и постройки местното население има само две имена: или мѣнастиръ, или калѣ ги наричатъ. Въ източните подножия на тоя връхъ, тъкмо до самата днешна наша граница, ала отсамъ въ наша територия, се намира голяма пещера, прочута тѣдѣва по своя веченъ ледъ. Ние нямahme възможностъ да посетимъ ни едното ни другото на самото място, ала отъ леда на последната не можахме да се налюбуваме на Широко-лъшкия зборъ на другия день, гдето е обичай всякога да докарватъ на мулета не толкова за прохлада — водите и безъ ледъ са и студени, и хубави всякога тукъ — а за показъ. Това бе цели буци чистъ, светълъ кристалъ, чиято гледка презъ месецъ юли струва много повече, отколкото прохладата и вкусътъ му.

Половинъ часъ къмъ западъ навѣтре отъ границата, въ самите северни подножия на Карлъкъ, се намиратъ прочутите въ околността минерални бани. Особно име няматъ, а се казватъ отъ едни Брезенски бани, а други Широко-лъшки, защото са на прѣдела между землищата на двете села Широка-лъка и Брезенъ. Иматъ няколко извора, отъ които едни чакъ въ самото корито на реката Въча. Водата имъ е изобилна и съ висока температура; казватъ че можело да се обвари яйце въ нея. Всичките извори са открити, освенъ единъ, който павелъ и до днесъ старинната си постройка. Широко-лъци знаятъ ценността имъ, ала не могатъ да се ползватъ отъ тоя природенъ даръ въ самите планини, защото са въ местността на тѣмръшките помашки села, съ които шега не бива. И самите помади едва ли ги посещаватъ, а за турската властъ няма какво да се каже: нейната мрътвешка бездействие и невежество са познати всекому. Отъ тия бани на доле Въча е изобилна съ пестърви, които помаците ловятъ само за проданъ понякога, когато идатъ по работа въ някое отъ българските села.

Друга забележителна по своите предания местностъ е Турлата. Това е едно високо, столовато бърдо на източната страна отъ самия Карлъкъ, съпределно съ него; ала отделено съ единъ дълбокъ и клисурестъ долъ, наричанъ Зурлицката река, лево първоначално притоche на Въча, което събира водите си отъ височините на Карлъкъ, а се втича въ Въча при селото Широка-лъка. Ако гледа човекъ това бърдо отъ югъ, изтокъ и северъ отъ Широко-лъшката котловина, струва му се, че е неотделна частъ отъ Карлъкъ. Само като се иде на него,

или се изкачи човекъ на Карлъкъ, вижда се, че е отделно. И по ребрата му, и по самия му връхъ е запазена гора, вероятно поради стръмнотата му и отдалечеността отъ махалите. Обвито целниничко съ борова и елова зеленина, това бърдо има изгледъ като букетъ. На столоватия му връхъ се намиратъ остатъци отъ старовремски постройки, градени съ варъ и камъни. Всичко се е сринало на купове развалини, и само една постройка е съ уцелели основи, по които се познава квадратния ѝ профилъ. Презъ 1884 година, по инициативата на тогавашния околийски началникъ въ Чепеларе, доста развитъ турчинъ отъ Пловдивъ, секретарятъ му Г. Митовъ и учителятъ отъ Чепеларското класно училище Хр. Господиновъ станали малки разкопки въ Турлата и се намерили няколко железни стрели, сребърни неща и малки гърненца съ остатъци въ тяхъ отъ просени зърна. Какво е станало съ тяхъ, не се знае, ала отъ тогава и до днесъ никой не е помислилъ за други разкопки.

Преданието казва, че вода въ крепостта за пиене е била доведена отъ върховете на Карлъкъ, спущала се е въ дълбокото корито на Зурлицката река и отъ тамъ като на шадраванъ се изкачвала горе на Турлата, чийто връхъ е по-низъкъ отъ Карлъковите. При съсипването ужъ на българското царство отъ турците въ крепостта упорито се е противелъ военниятъ гарнизонъ, който билъ въ нея. Турците угадили, че водата имъ отива отъ Карлъковите височини, пъкъ не можели да намерятъ ни мястото, отъ гдето е доведена, нито пъкъ пътятъ ѝ за Турлата. Дошло имъ на умъ една хитра мисль: нахранили съ соль едно магаре, пуствали го по Карлъкъ и, като ровело за вода, намерило водопроводите. Спрели водата, и обсадените се принудили да се предадатъ. Такива предания за извиране вода въ подобни старинни места има много низъ Родопите: напр. за крепостта Асенова при Станимака, за Градището и Сакарка въ Аха-челебийско, за Мѹсагенъ въ Ксантийско, за Месине-кадеси въ Гюмюрджина и други. Остатъци отъ големи, широки и здрави пръстени водопроводни тръби се намирили и сега на много места, както въ долината на реката, тъй и по ребрата и върха на Турлата. И тоя връхъ ние не можахме да посетимъ, ала за това ме уверявахъ мнозина Широко-лъкци.

Друго предание има, че и въ махалата Магаржица имало подобни развалини, които населението мисли за остатъци отъ манастиръ. Въ местността му и сега се намиратъ дялани

камъни и тухли, които махаленците употребили при строене на къщите си.

Около два километра на западъ отъ Широка-лъка е местността Мумѣта. Това е една малка варовита скала, въ която единъ камъкъ, по вида си, досущъ прилича на женски образъ въ естествена големина. Като гледа човекъ отъ страна, струва му се, че има цяла статуя отпреде си. По скалата, по реброто са разпръснати много откъртени едри и дребни камъни. Преданието говори, че една мома по времето на изтурчванъето пасла бащините си овце тѣдява и ги нагледвала отъ скалата. Въ това време я обиколили ненадейно турци. Момата се помолила Богу да превърне и нея и стадото ѝ въ камъни, за да не попадне въ неверни ръце. И на часа молбата ѝ се изпълнила: тя се вкаменила на мястото си заедно съ стадото. Названията Моминъ камъкъ, Момина чука и такива други съ подобни предания тоже изобилватъ низъ Родопите.¹⁾

Числеността на населението въ цялата Широко-лъшка котловина заедно съ всичките селца, махали и махалчинки, споредъ преброяванъето въ 1893 година, възлиза на 3661 жители и отъ двата пола. Въ тяхъ не влизатъ останалите въ Дювленската кааза 5—6 семейства, които съставятъ махалчинката Катранъ-чокуръ. Последните са били повече, ала отъ съединението насамъ, откакъ новата граница ги оставила въ Турция, те се изселили и дошли отсамъ и се поселили низъ другите махали. Отъ цялото число 581 жители са помаци, а останалите българи отъ източно вероизповедание — православни. Но отъ Широка-лъка има много и изселени българи и помаци, особено отъ десетина години насамъ. Само българи има повече отъ 150 семейства изселени, а единични случаи на Широко-лъшки младежи, които се задомяватъ и оставатъ да живеятъ вънъ отъ родното си място, особно. Въ Овче-хлъмската околия половината отъ селото Османово е отъ Широко-лъчени. Същото е и съ селото Бяла река въ Шуменския окръгъ. Последното е заселено тѣй: около тридесетъ Широко-лъшки семейства между 60—70-те години отъ сегашното столетие се заселили въ гористата местность Каръ-дагъ въ Мала-Азия, гдето мъжете по-отрано се занимавали съ сечене и рязане дървенъ материялъ. Следъ освобождението тямъ попадналъ случай да разменятъ имотите си съ турците отъ спо-

¹⁾ И въ селцето Сулица се намиратъ основи на стари згради, а напоследъкъ се разкрили и три кръглести основи на олтари отъ черква, което показва, че е имало старо християнско поселище.

менатото село Бяла-река, които не искали да живеятъ въ освободена България.

Други изселенци отъ Широка-лъка има въ селцето Шейтаново, Рупчоска околия, въ селото Марково, Пловдивска околия, и другаде. Само въ селото Чепеларе има повече отъ 15 младежи Широко-лъкци, които отъ няколко години насамъ са се задомили и останали за постоянно живене. Причините на такова бързо изселване на Широко-лъчени са и известни, и естествени: лошото поминъчно състояние на българите въ пограничните села. Помаците се изселватъ по други пъкъ причини, за които се е загатвало тукъ-тамъ и които не бива да се трясатъ само въ техния фанатизъмъ.

Поминъкътъ на Широко-лъчени до преди няколко години е билъ само отъ развъждането на дребенъ добитъкъ, овци и кози, и земледелие. Последното безъ първото е невъзможно въ планините. Всеки си е ималъ по няколко десетки своя собственостъ овци, а мновина и съ стотини. Зиме са водили стадата си въ топлите Бело-морски брегове, а лете — въ хубавите планински паша. Следъ съединението митните гранични прегради спряха това, а въ планините не може да преимува много добитъкъ. следователно на тукашното скотовъдство се нанесе смъртенъ ударъ, а съ него и на поминъка. Преди войната въ Широка-лъка е имало повече отъ 60 хиляди овци, а съ тяхъ заедно са се наемали и два пъти по толкова и чужди, на разни бееве и големци отъ Бело-морския край, отъ които скотовъдците имали големи приходи. Сега въ цялата Широко-лъшка котловина едва ли има 4 до 5 хиляди овци, собственостъ на населението. Отъ друга страна бързо размножащото се население безконтролно е опустошавало горите, за да си отвори земя за работене. Последната, постепенно израждана и завличана отъ пороните, се е обърнала въ голи каменисти сипеи, негодни вече за нищо. Местна друга индустрия няма, а и колкото я има (работенето на ръце аби и шаеци), тя е първобитна, не може да устои на съвременните условия и потреби, пакъ друга нова не може за сега да се развие, защото липсватъ съществените условия за такава тукъ. Поради това населението бързо осиромашава и напуска родните си планински пепелища, дано да намери другаде прехраната си. А това явление не е само въ Широка-лъка; то е въ целите Родопи, где по-малко, где повече, а най-много въ пограничните села. Само помашкото население още не се подава на тая поминъчна криза, защото условията на неговия животъ са по-други отъ тия на българите.

Въ днешно време голяма частъ отъ широко-лъчени са задари, които лете се прѣскаатъ да работятъ нивъ пловдивското поле. И почти всички отъ тяхъ са били овчари, скотовѣдци, които нуждата е заставила да се учатъ въ прекарала възраст новъ занаятъ. Мнозина има и шивачи на селски носии. Напоследъкъ тукъ-тамъ се съзира инициатива да сеятъ гюлъ, овощни дървета, черници и други, някои иматъ вече сполучливи опити, които служатъ за насърчение и подражание на другите.

Въобще поминъкътъ на Широка-лъка е много зле за сега. Това може да се съгледа не само въ крайно бедния животъ въ къщи, но и външно, особено у мъжете, които повечето са изтощени физически, съ замислени и разсеяни погледи, убити и отчаяни по духъ.

Устройството на къщите, домашния животъ, обичаи, носия — всичко въ Широка-лъка е едно и също съ Чепеларе и Аха-челебийските села. И въ Широка-лъка външниятъ наблюдател при пръвъ погледъ се уверява, че се намира въ друга среда, рядко отличителна отъ населението въ селата, що са разположени по средното течение на чепеларската река. Средно-родопското население, и българско, и помашко, има правилни и красиви чърти, мускулесто, но пѣргаво телосложение и въобще и интелектуално е добре развито. Въ всичко това на първо място стоятъ жителите въ Ардината долина, дето много белези показватъ на стара доволно развита култура. Цялото средно-родопско население именува съ прозвището Рупци, именно българите отъ селата Орехово, Малево, Хвойна, Павелско, Шейтаново и Нареченъ, всичките разположени въ средното течение на чепеларската река, дето и самата котловинка носи името Ропката. Някои числятъ въ тяхъ и селата Ситово, Лилково, Дядово, Войково, Добралъкъ, Яворово, Лясково и Югово, всичките разположени въ северните наклонения на средните родопи, ала те иматъ доста отлики отъ Рупците и стоятъ по-близки по живота къмъ рупските села въ пловдивско и конушко. На тяхъ не казватъ Рупци. За забялване е, че и на помаците, колкото ги има въ Рупските села, не даватъ това име.

Отъ какво води произхождението си името Рупци, има няколко мнения, които по-малко да се взематъ за предположения, отколкото за мнения. Едни казватъ, че отъ робъ е останало името имъ, други отъ ропка, ропъ, тъй като и котловината имъ се казва ропката; трети — отъ рудокопство, тъй като последното въ миналите времена е било развито изъ Родопите, а четвърти — отъ турската дума рупъ, десетъ

пари. Кое е по за вярване, за сега е още много прибързано да се каже и приеме. Мене се струва, че Рупците не са стари жители въ Родопите; те трябва да са заселени следъ паданъето на полуострова подъ турците, отъ това и тая грамадна разлика между тяхъ и другите родопски жители. Едно добро изучаване тяхния битъ несъмнено ще даде интересни резултати за Рупците.

Пробужданъето на народното съзнание и въ Широка-лъка е настъпило едновременно съ това въ Аха-челеби. Широка-лъка отъ първо време е принадлежала къмъ пловдивската епархия, когато отъ вододяла Ардинъ и Маричинъ нататъкъ, т. е. цялата средна и южна частъ отъ средните Родопи, до 1870 г. е принадлежала на ксантийската епархия, отцепена отъ гюмюрджинската въ началото на тоя векъ. Но и въ Широка-лъка, както и въ цялата сегашна Рупчоска околия, не е имало никакви борби и спънки по отделянъето отъ гръцката духовна властъ, каквито упорито се водили въ ксантийската епархия и каквито и днесъ въ някои места се водятъ съ същата упоритостъ и жертви. Официалното отцепване на Широка-лъка отъ гръцката духовна властъ и присъединението ѝ къмъ българската е станало въ 1872 год., т. е. няколко години по-подире отъ Аха-челеби. Първото българско училище и започване да се учи българско четмо и писмо въ Широка-лъка е станало презъ 1852 година, а въ Ардиното корито няколко години по-рано. Първиятъ български учител е билъ някой си Ангелъ отъ Батакъ. До последната руско-турска война не е имало училища въ другите Широко-лъшки селца, освенъ въ самото село Широка-лъка, гдето отъ 1874 до 1877 година е имало и два класа. Презъ това време е билъ учителъ Георги Л. Богдановъ, сега пенсионеръ въ София, който най-много е работилъ за свестяванъето на тая покраина. Отъ освобождението насамъ са захванали да се отварятъ училища и въ другите по-големички махали, които сега минаватъ вече за села. Презъ учебната 1895/96 година е имало въ Широко-лъшката котловина шестъ основни училища, отъ които по едно въ Широка-лъка, Върбово, Стойките, Гелà, Сулища и Махмутица. Отъ тяхъ едни са били по съ три, други по съ четири отделения, а въ селото Широка-лъка е имало и два класа. Учители въ всичките училища са били деветъ души, отъ които осъмъте са били родомъ отъ Широка-лъка, а единъ отъ вънъ. Подлежащи споредъ закона на задължително учение е имало въ цялата Широка-лъка 416 деца и отъ двата пола, но някои ме уверяваха, че кметовете въ някои отъ крайните селца

укривали голямо число въ списъците деца, отъ страхъ да не имъ прашатъ повече учители, на които нямало отъ що да имъ се плаща. Отъ горното число деца са следвали 279 ученика и ученички, разпределени така: въ I отделение 108, въ II 79, въ III 49, въ IV 32, а останалите въ двата класа. Отделни училищни помещения има въ всяко отъ казаните села, ала въ селото Широка-лъка и селцето Сулища училищата имъ са големички, уредни и красиви, снабдени съ доста учебни помагала. Градени са следъ войната.

Въ цялата Широка-лъка има петъ черкви, отъ които най-старата е въ селото Широка-лъка, градена едновременно съ всичките първи черкви въ тия места: презъ 1830 до 1840 години. Всичките махали и сега са сгрупирани въ четири енории съ четири свещеника: Стойките, Сулища, Широка-лъка и Върбово. Свещениците са местни. Най-стариятъ отъ тяхъ, 82. годишенъ, е икономъ Никола Узунски. Само съвършено побелелите му косми показватъ прекаралата му възраст, иначе и телесно и душевно личи като 30-годишенъ човекъ; той е запазилъ своята енергия, пъргавина и здравье. Не само цялата Широка-лъка, но и околните помашки села хранятъ добри възпоминания отъ неговия животъ. Цели тридесетъ години е билъ само архиерейски наместникъ въ околията и много заслужилъ на страната въ просветно отношение.

Споменахме и на друго място, че единичката отлика, която дели Широка-лъка отъ другите покраини въ Родопите, е въ някои фонетични особености въ говора имъ. Морфологията на последния е една и съща съ говора на Аха-челебийско. Някои отъ тия фонетични особености се срещатъ по-малко въ някои помашки села въ южните родопски склонове, други въ помашките тъй наречени „непредадени“ села, пакъ въ същата долина на Въча, ала по-голямата частъ си са свойствени само на Широко-лъшкия говоръ. За единъ скроменъ наблюдателъ, билъ той и туземецъ, съ посредствени познания по езика, е невъзможно да схване всички тънкости на фонетиката и морфологията и ги приведе въ наученъ редъ, не само на Широко-лъшкия говоръ, но и на цялото родопско наречие, което има толкова особености между другите български говори и което се разделя на толкова поднаречия, колкото покраини иматъ широките Родопи. Това е благодарна работа, съ ценна стойностъ за науката, на някой специалистъ отъ нашите филолози.

Презъ дводневната ми среща съ по-стари хора въ Широка-лъка азъ забелязахъ тия отлики въ говора, които смея да споделя съ читателя безъ всякакви коментари. 1. Самоглас-

ните *е* и *и* често ослабватъ въ *й*, когато идатъ следъ гласна, наприм.: то' *й* лош чиле^акъ, вместо той е лошъ човекъ. 2. Гърлената *к* въ края на думите, предъ гласна или съгласна, всякога приема мека гласна, като йотована, или пъкъ сама меко се произнася, като краесловенъ звукъ, напр.: ма^айке^а, ли^улъке^а, к^учке^а и др. вместо майка, люлка, кучка. Тая особеностъ се среща и въ рупския говоръ (Хвойна, Малено и др.), ала на другите родопски говори е непозната. 3. Съгласните *д* и *т* въ средсловнието и краесловието на много думи всякога приематъ мека гласна, или сами меко се произнасятъ, като се превръщатъ *т*-то въ *к*, а *д*-то въ *г*, наприм.: бра^аке^а, бра^акъ, зъ^окъ, ба^акъу, по^акъ, хо^огъа, вигъат, и др. вместо братя, братъ, зеть, батю, пътъ, ходя, видятъ, и пр. 4. Самогласните *и* и *е* следъ някои съгласни или съвсемъ не се чуятъ, или пъкъ ослабватъ въ глухо *ж* (= *ъ*), а въ някои думи и омекотено *йж* (= *йъ*). Въ първия случай гласната *ж* (= *ъ*) се произнася твърдо наприм.: „бр^ж чул' лх сте^а ил^ж н'ё, каквó *й* нóву стан'лу, вместо „бре чули сте или не, какво е ново станало“; „н^ж ум'“ но^а л' му бо^олъке^ана“ вместо „не умина ли му болката“ и пр. 5. Някои съгласни предъ меки гласни се произнасятъ твърдо; наприм.: н'ё, или нъё, често нж, с'ёлу, мле^аку и др. Последното се среща и въ някои дйовленски села. По всичко друго широколъшкиятъ говоръ е единъ и същъ съ ахачелебийския. Тъй напр. тройния членъ е спазенъ. Все поради тия свойства на широколъшкия говоръ между близките широколъкцемъ села па и въ самата Широка-лъка е доста разпространено предположението, като единъ видъ предание, че една частъ отъ първите заселенци въ Широка-лъка са били копанари, български цигани, които поради изобилието на горите се преселили на времето някаде отъ Чепинско. Съ течение на времето те се следи съ другите, като оставили дири отъ произношението си.

Фолклористътъ и въ Широка-лъка ще намери неизчерпаемъ източникъ на езикови и битови материали, както що са богати въ това отношение и целите Родопи. Едно по-обстойно изучаване на тоя говоръ и записване народни умотворения отъ него съ грижливо спазено произношение, навярно, ще даде някой цененъ резултатъ. За любопитство азъ си записахъ тая песенъ отъ баба Злата Николова отъ село Върбово и проверихъ отъ г-жа Рада Карова:

Караджа войвода и Добра девойка.

Ф кáта мах'ло^а пупрélка
 И ф Добржно^а-на мах'ло^а,
 И Добрж й збрáла пупрélка.
 Тáму й Карадже^а утх'шo^л
 Сас трйста млáдж мoмче^а-та.
 Врiу с' му джван стáнаха
 И пу че^а-ше^а му дáдуха,
 Дóбра му джван нж стáнж,
 Нiту му че^а-ше^а пудадж,
 Ам' сж Каражó дúмаше^а:
 Каражó, стрáшна войвóду,
 Да б'е^а-ше^а Дóбрж з'ймалж,
 Каквóту т'ебж iунацж,
 Сас те^а-х шке^а-х сарáй уградí,
 Т'ебж шке^а-х за прак дж тóрж;
 Кольч'хшмж нах во^а-н нах нётре^а.
 Кжлчé-не^а да усто^а-ргувам,
 Кжлчé-не^а ут папуцж-нж,
 Пóлка-на да утрьo^а-сьувам.
 Караже^а Дóбрж думаше^а:
 Дiнджмж, Дóбрж, Дiнджмж,¹⁾
 Дó мж ще^а л'е^а-ту, прол'е^а-ту,
 Фáнж щат ф с'елу гувждáрь,
 Та с' щеш изле^а, Добржце^а,
 Крáва-на^а да с' упрат'иш
 Ду студ'енж-нж врiсьувж,
 Тáму с' та шта дуче^а-ка,
 Да с' та пiтам, Дóбржце^а,
 Кóгу штеш за прак да тóржш.
 Душлó й л'е^а-ту, прол'е^а-ту,
 Фан'хж ф с'елу гувждáрь,
 Дóбржнж мáке^а вiкаше^а:
 Дóбрж льо, мoе^а до^а-щярьo,
 Стáнж крáва-нж óпратж,
 Чж с' говждáрь ут'идж.
 Дóбрж маiцж с' вiкаше^а:
 Мáичинку стáрж мáичинку,
 Лóшж сжм со^а-нж со^а-нжлж:

¹⁾ Тая дума означава заканване, и другаде въ обыкновения говор не се среща.

Каражѡвж-нж нѡшкуве^а
 На студ'ѣнж-нж врѣсьувж!
 Дѡбрж льѡ мѡв^а до^аште^арьѡ,
 Лѡшж сж со^анж нж тѡчж;
 Нарамж б'е^али хѡркумж
 И с' кравж-нж ѡпратж
 И по^акъум вода дѡн'си
 Ут студ'ѣнж-нж врѣсьувж
 И Дѡбржцж с' ут'ѣде^а
 На студ'ѣнж-нж врѣсьувж,
 Тѡму с' нѡѣдж Каражѡ:
 Ѳстрьжшж чжфтѣ нѡшкуве^а
 И Дѡбржцж с' вѣкаше^а:
 Е^алж мж, е^алж, Дѡбржцж,
 Да с, Дѡбржцж, пѣтамж,
 Кѡгу штеп за прак да тѣржш.
 Та чж і блѣзу наблѣжж,
 Извѡдж чжфтѣ нѡшкуве^а,
 Та хи уч'ѣ-нж избѡдж,
 На дв'ѣ хи слѡмжж забѡдж,
 Та хи на главжж закѣчж,
 Та че са рѣкум прирѣу^акж:
 Дружѣну в'ѣрнж, сгубѡрнж,
 Прудѡвам чѡ^арнж чжре^ашкж,
 Коі ѣшж да с' хи кѣпж?

За забелязване е, че широколътци бързо напускат старинните си звукови форми, които въ сегашно време може да чуе човекъ само у старите хора, и то тия, които не отиватъ по чужбина.

* * *

Като изминахме и последната махаличка на Стойките, втурнахме се въ едно клисуресту долче, бреговете на което бяха грозно изровени ярове и подмоли, пълни съ речни камъни и пясъкъ. Вода се виждаше тукъ-тамъ само като на малки локви. Това бяха още пресни белези отъ миналогодишното наводнение, каквото средните Родопи отколе не бяха виждали. Пътятъ по това долче не беше дълъгъ. Следъ десетина минути го напуснахме и възвихме възъ едно бърдо, обрасло съ дребенъ храсталакъ и лѡшакъ. Пътеката кривеше низъ гъстакъ и беше толкова тясна, колкото да се промъква човекъ самъ. Настигнахме купчини мъже и жени съ деца, пременени въ

празнични дрехи, съ няколко коня, съ намятани и привързани на самарите имъ червени пъстри торби, напълнени съ ядене. Те бяха отъ по-далечните махалчени, които още отъ вечерята бързаха за утрешния празниченъ сборъ и божествената служба, която всяка година се извършва въ параклисчето св. Илия. Средно-родопското население е много набожно и строго почита праядовската си вяра и обичаи.

Следъ малко префърлихме бърдото и залязохме въ селцето Сулища, разположено въ една хубава полянка въ подножието на друго бърдо, голо и чукесто и обърнато къмъ югъ. Тукъ имаме по-гиздави, варосани и нови къщици, наоколо съ млади овощни дървета, няколко дюкянчета, училище и красива каменна черквица, която преди две години бе довършена и осветена. Сулища състои отъ около 40 къщи, безъ подалечните му махалченки. Надвечеръ по заходъ-слънце бяхме вече въ селцето Гелá. Местоположението му много надминава Сулища. Една малка наведена площъ се спуща отъ средните ребра на Карлъкъ, прорязва се съ малки падинки и не дълбоки долчета, прошарена съ пъстри ливади, които бяха сега въ майската си премяна съ купчинки горички и зелени ниви, а помежду имъ се гущатъ групички къщи, кацнали като птички отъ бърдо на бърдо. Ношувахме при самото селце, въ ливадите. Утрото бе величествено въ тая хубава котловина и подъ изпълнения Карлъкъ. Току-що се пукаше зората, и глухиятъ самотенъ звукъ на едно дървено и едно желязно клепало се разнесе изъ околността. На единъ километъръ разстояние отъ насъ е параклисчето св. Илия, кацнало на една издигната и равна полянка. Следъ малко и полянката почна да става пъстра отъ хора, които я пълнеха отъ цялата широка-лъшка котловина. Стегнахме се и отидохме и ние. Божествената литургия се извършваше отъ четирмата широко-лъшки свещеници. Параклисчето едва побираше двадесетина души, па и безъ това половината му пространство се пълнеше едно следъ друго отъ петохлебие, което носеха богомолците. Единиятъ отъ свещениците само тъмъ четеше, другиятъ миропомазваше при входните врата посетителите, а двамата други извършваха утрешната. Отвънъ при параклисчето на една страна клокочеха няколко големи котли съ месо отъ закланите курбани. Жертвоприношението въ Родопите е спазено и отъ българите и отъ помаците презъ известни дни въ годината. Курбанътъ бива или общъ, отъ целото село, или частенъ, отъ едно само лице. Коли се добитъкъ, готви се и се яде вънъ отъ село, обикновено на някоя поляна или бърдо и непременно при някои стари дървета. Курбанътъ

се принася въ името на някой светия за предпазване отъ суша, градъ, болестъ и др.

Отъ другата страна бяха надошли дребни. продавачи на пития и разни дребулни, а поляната цяла бе напостлана съ домашни пъстри постелки. По няколко семейства, съседи и роднини, образуваха отделни купчини. Часа въ 11 службата се свърши, свещениците прикадиха съ темякъ и благословиха трапезите на всички купчини, а следъ единъ часъ рукнаха гайди и се залюляха хора. Не липсваха и помаци безъ помакини, които бяха дошли да се нахранятъ и нагледатъ на кавурско веселие.

Илинъ-денъ е едничкиятъ на широко-лъкци презъ годината празниченъ день, въ който могатъ да се събератъ и видятъ отъ всички краища на котловината. Тогава всички широко-лъшки села, селца и колибащи са праздни отъ хора. Въ тяхъ оставатъ само болните и престарелите. И на тези събори безъ пития, ястия, гайди и хорá не бива. На Родопчаните българи любима свирка е гайдата, а на помаците — кавалътъ. Съ вещи свирачи на гайда се слави Широка-лъка въ целите средни Родопи, широко-лъченинъ рядко ще се срещне, който да не умее да свири на гайда. Тукашните гайди са гърлести съ низки полутонове, а мелодията не са тъй живостни и игриви, както низъ другите български краища. Ала иначе те са плавни и размерни. И мелодии, и песни, и всичко е отпечатъкъ на местните нрави и характеръ, а последните пъкъ — на планинската природа. Хорáта тукъ са любими. Ни единъ празникъ, ни едно веселие не минава безъ песни и хорá. Последните се играятъ бавно, плавно, на тактъ и не смесени, а на редици. Първата редица са мъжете, а втората — жените. Последните не скачатъ, а подвличатъ новите. Хорóто се води отъ мъжъ по редъ, ала често пъти и съ крамоли, па понякога работата отива и понататъкъ. Обида голяма е, когато някой момъкъ поведе хорóто безъ позволение на годеника, на когото годеницата е на първия редъ на женската редица, или пòводника, както казватъ тукъ. Разправата е пъкъ бой, когато някой момъкъ изпревари — притечѐ — друго на мъжкия пòводникъ, преди да му дойде редътъ. Момата на женския пòводникъ трябва да се залови при свой роднина момъкъ. Стари жени и мъже рядко играятъ на празнично хоро. Смесено хоро не се допуска.

Веселието и хорáта бяха пъстри и живи. Облекло, обстановка, всичко бе гиздаво до разкошъ, както и въ Аха-челебийско. Женската носия и тукъ изъ день въ день става по-

изтънчена и по-пъстра. Въ средните Родопи модното гнездо на носията са Райково и Устово, а другите села подражаватъ и следятъ тяхъ. Женската носия отъ десетина години насамъ е отишла много напредъ въ лука. Дрежа безъ коприна и сърма днесъ не може се срещне, освенъ у старите жени. Мъжката носия въ Широка-лъка е повече спазила отъ старата форма и видъ и е доста скромна. Тя е същиятъ видъ стара скотовъдческа носия, каквато е била и преди двадесетъ години.

Едно впечатление ми направи широко-лъшкиятъ съборъ: всичките женени жени ми се сториха прегърбавени. Това се отдава на туй, че презъ цялото работно време презъ годината жените носятъ люлката съ детето на гърбътъ си при вършене полската работа.

Ние не доседяхме до края на събора, защото трябаше да пътуваме цялъ часъ и половина пътъ, за да почувваме поблизу, въ ребрата на Карлъковите височини. Само по тоя начинъ ние можахме утринята да се изкачимъ на самия Карлъкъ рано преди зори. Качихме се на коньете и следъ половинъ часъ залязохме въ самата дивна и дива природа на Карлъкъ. Дълбоки ярове и долини, едри гранитни камънаци, обвити съ буйна жилеста трева, пъстри цветя, блатисти локви, исполински ели, едни повалени на земята и гниещи, а други бодри елегантно стърчещи нагоре, безъ дия отъ пътека, трябаше да изминеиъ, догде да достигнеиъ реброто на високия Карлъковъ връхъ, наричанъ Малкия Переликъ. Едваиъ при сирачаване се дотържихме до определеното място, но ето че изведнажъ, ненадейно, черни облаци обвиха главата на Карлъковите височини. Сви се грозно бучаща буря, залюляха и засвиваха се елите, засвятка се, затреща, и дребенъ дъждъ рухна отгоре ни. Карлъкъ стана и страшенъ и величественъ. Трещенето бе силно, продължително, непрекъсвано, като че милиони стъкла се трошаха надъ главите ни. Благодарение, че това не трая много, инакъ ние щяхме да бъдемъ измокрени хубаво. Тъмнината настъпи, и ние не можахме да отиваме понагоре. Спряхме се въ една малка полянка, обкръжена съ гъсти високи ели, които бяха последната горица къмъ височините на Карлъкъ. Отъ тукъ нагоре вече стърчаха голите глави на върховете. Каде осъмъ деветъ часа презъ вечерята вятърътъ свършено разпръсна облаците, и чистото лазурно небе се покри съ милиони звезди. Следъ малко и вятърътъ вече престана да бучи, и ние прекарахме колкото чудесна, толкова и рядка планинска нощ на такава височина. Нощта премина

при весели разговори и любезно гостоприемство на дядо Ахметъ кехая, родомъ отъ Широка-лъка, на когото овците бяха на паша въ Карлъкъ. Той е кехая, и отъ съединението насамъ добитъкътъ му не е минавалъ отсамъ границата, защото митните формалности са тежки. Той си живее въ Широка-лъка, а овците му зиме отиватъ въ Бяломорската равнина, а лете покрай границата по Карлъкъ, безъ да минаватъ отсамъ. По тоя начинъ само той е запазилъ стария си кехаялъкъ.

Цялъ часъ имаше до съмване, когато ние станехме и бързо потеглихме на горе, за да изпреваримъ зората на Карлъкъ. Съ големи мъки, паданье и ставанье, ние излязохте на самото Карлъково бйло. Но колко останахме разочаровани, когато видехме, че вятърътъ бе напълнилъ далечъ атмосферата съ прахове, та не можеше да се зарне Бялото море! Но при все това пакъ можеше да се види широкия просторъ на Родопите.

Но да се поспремъ и поразгледаме малко тоя не посещаванъ средно-родопски великанъ.

Карлъкъ, говорятъ, че е добилъ името си отъ турската дума каръ — снягъ — тъй като въ средните Родопи само той следъ Крушево спазва за по-дълго време снягъ, а ледъ по него се намира вечно. Но съ такова име има и други родопски върхове: Баташки Карлъкъ, Гюмюрджюнски Карлъкъ, селото Карлуково, турски Карлъкъой, въ Аха-челебийско и др. Предание има, че едно време дошълъ единъ богатъ скотовъдецъ, ага, отъ Бяломорската равнина да обиди своите стада, които пратилъ да летуватъ тукъ. Той обиколилъ височините на Карлъкъ, аресалъ пашата имъ и казалъ: каръ карлъкъ дееджекъ. Бенимъ малъмъ бурда утласънъ, та истерсе юлсунъ, истерсе калсънъ (снягъ снежна планина ще каже. Тукъ моята стока нека пасе, та ако ще да измре, ако ще да остане). Отъ тогава после останало името Карлъкъ. Единъ кехая отъ селото Дерекъой, Аха-челебийско, ми казваше, че на младините си пасълъ съ другарите си овците на Карлъкъ. На день Петровъ-день овчарите се събрали да се бръснатъ, та да си идатъ въ село за хорото. Въ една отъ бръчките на бйлото имало голяма пряспа снягъ, която отгоре се вледенила, а отдолу се стопила и утекла, та се образувала голяма снежна пещера, въ която вкарали овците, доде да се обръснатъ.¹⁾

¹⁾ Отъ Широка-лъка за Карлъкъ и отъ тамъ по бйлото му до Скеча имало старъ пътъ, отъ който се срещатъ тукъ-тамъ и сега части отъ каменната му постеля. Той се казвалъ Кафиръ-Йону — пътъ на неверните — и това име е спазено между населението и сега. Някои приказватъ, че отивала на времето си и вола. И

Карлъкъ е едно голямо масивно планинско било, съ направление отъ северъ къмъ югъ и после малко се извива къмъ изтокъ и съединява съ водораздела Ардинъ и Марицинъ. Така също на югъ се скача съ Крушево и отъ тамъ до Скеча съ малкото било, което дели Места отъ Арда, а на западъ пакъ съ главното водоразделно било, що иде отъ Рила. Тукъ главното водоразделно било, като иде отъ Рила, завива се малко при първите десни притоци на Места задъ Карлъкъ, та образува единъ възелъ съ разширено като на тригълникъ пространство, отъ което се отделя на югъ споменатото по-горе малко било, що отива до Скеча. Тъкмо въ началото, гдето се отделя последното било, се издига високиятъ връхъ Крушево, най-високиятъ въ средните Родопи, споредъ досегашните географи. Крушево е южната частъ на възела и най-високиятъ връхъ на него се казва Добринъ връхъ при с. Арда, отгдето най-напредъ захваща собствена р. Арда. На главното водоразделно било, на северния край на възела, най-висока частъ е пъкъ Карлъкъ, който, като излиза отъ възела и главното било, отива къмъ северъ като тригълна издатка съ заостренъ и снпшенъ край, гдето подъ селото Върбова съща Въча съ притокътъ си Мугленската река се сбиратъ и прекъсватъ продължението на Карлъкъ. Тукъ се ясно вижда, че нито Крушево, нито Карлъкъ е възелътъ на главните средне-родопски била, както се е твърдяло до сега, а вгълбнатината между тяхъ. Профилътъ на тоя възелъ най-ясно се схваща отъ Карлъкъ.

Отъ височините на Карлъкъ се стичатъ водите на р. Въча, Марицинъ притокъ, Кара-дере (Черна-река), притокъ на Арда и къмъ юго-западъ малко закача къмъ Местиния басейнъ. Пространството на Карлъкъ мъчно може да се определи точно, ала приблизително може се каза, че отъ свършека му на северъ до възела на югъ трябва да има повече отъ 25 километра, а отъ западъ къмъ изтокъ най-голямата му ширина 15 километра, а средната около 10. Общиятъ изгледъ на Карлъкъ е едно полянчесто било, съ поляни, малки вгълбнатинки, и обли чукици, всичко голо безъ ни едно дръвце, покрито съ гъста ситна трева, наричана тъдява карто^алъ и много гойна за добитъкъ. Зеленината му захваща отъ юни и свършва само, когато се покрие съ снягъ. По поляните и върховете му се среща така наричаната дива хвойна, малки купчини съ ситни и жилести бодли. Дървета има само по ребрата му и то

отъ Турлата презъ Зурлицката река имало следи отъ старъ калдарменъ пътъ, който кривялъ на зиг-загъ по стръмното ребро до Карлъковите височини. Той е обрасълъ съ гора, и сега отъ тамъ никой не пътува, освенъ овчарите.

само ели и много рядко борики. Зиме е непроходимъ отъ снягъ. Каманите по него са бялъ гранитъ, а ребрата му са стръмни. Това е цяла алпийска природа. Най-високиятъ му връхъ е къмъ северъ и се казва Големия Переликъ, по къмъ северъ е Малкия Переликъ. Мюлкъ-тепе и Какѣва, а къмъ югъ до главния вододялъ са Кузюята, Бейгиръ-йолу, Крастава-чука, Мефрама, Помакъ-тепе, Ода-башмица, Чурйка и Мезаръ-гедикъ. На самия вододялъ къмъ селото Пашмакла се спуща Түзлата, а къмъ изтокъ Ешекъ-кука и Чѣкманска-чука. За Мезаръ-гедикъ преданието казва, че въ старо време широко-лъци, пашмаклийци и райковци се събирали на общъ голямъ съборъ лете, подобно като на Илинъ-день. Единъ пътъ на тоя съборъ две момчета, едно отъ Пашмакла, а друго отъ Широка-лъка, се сбили за една мома, която била любовница и на двамата. Въ борбата се намесили селяните и отъ двете села, та паднали няколко души и отъ двете враждебни страни; убитите били погребени на това място, а беевите, които владеели местността тогава, запретили за всякога тоя съборъ.

Въ миналото и въ началото на настоящето столетие Карлъкъ цялъ, заедно съ цялото погранично вододелно било, чакъ до с. Чепелари и частъ отъ котловината на Широка-лъка, са владеели аха-челебийските деребеове Селихъ-ага, Хаджи-ага, Синапъ-ага и др. На първия чифликътъ въ западния край на Карлъкъ, при Чокмански връхъ, и сега стои съ развалена вече кула, на която личатъ и сега малките отверстия по стените, които сж служили за позиции. Голяма частъ отъ тия планини сега са откупени отъ широко-лъци. За сега по-голямата частъ отъ билото и западните склонове на Карлъкъ са собственостъ на помашкото село Мугла, източните му ребра са широко-лъшки, а южните — пашмаклийски. По тоя начинъ Карлъкъ е пределътъ на три административни граници: аха-челебийската каза и дйовленската въ Турция и рупчоската околия въ България.

Нашата граница по берлинския договоръ, като е следила главното вододелно било, е оставила целия Карлъкъ съ долината на Въча отсамъ, въ И. Румелийска територия. Следъ съединението и отстъпването на Турция помашките села въ долината на Въча, старото царство на тъмръшци, границата се отделя отъ главното вододелно било при Ешекъ-кула, минава по височините на Карлъкъ и, като дойде на северния му връхъ Кекева срещу Върбово, напуска Карлъкъ и слага въ реката подъ Върбово, минава на отсамния клонъ, Кара-

балканъ между Върбово и с. Брезенъ, залавя вододела на чепеларската река и Въча и отива къмъ северъ до Къзъ-кюприя при Бойково, за да загради селото Тъмръшъ и отъ тамъ пакъ се връща обратно, за да улови главния вододелъ при Пещера. По тоя начинъ една ивица турска територия се вдава въ вътрешността на България чакъ до надъ селото Фердинандово туку-речи. Това изкривяване на границата тукъ е доста изгодно на Турция, за да владее височините чакъ до надъ Пловдивъ. И турските власти напоследъкъ са обърнали особно внимание на тоя край. Те иматъ постояненъ воененъ гарнизонъ въ с. Тъмръшъ и въ голямото село Дйовленъ, гдето е и седалището на каазата, сформирована отъ селата въ тая долина. Иматъ телеграфо-пощенски станции въ петъ села въ тоя край, а цялата граница е запазена съ войска. На всеки петъ до 10 километра по границата иматъ добри каменни, някъде и дървени кули съ по 20 до 30 войника, съ по единъ милизъмъ, съ бойници, пеши за хлябъ и др. такива. Ние ми-нахме презъ турската кула на Ешекъ-кула и нейната обстановка смая всички ни. При това турците са суумели да поставятъ своите кули съ военна стража на най-отбраните места по самия вододелъ, т. е. на самите височини. Освенъ това турското правителство отъ някоя година насамъ е проектирало, а сега се вече и работи, единъ шосеенъ пътъ, който, като излиза отъ селцето Бюкенъ, гдето е станция на железницата Солунъ-Цариградъ, върви по басейна на Места, префърля вододела задъ Карлъкъ и минава въ долината на Въча, за да съедини военните си постове въ Дйовленъ и Тъмръшъ. На някои отъ височините, приказватъ, че имало и окопи, ала тамъ не се пуца никой да отиде. Та въ тия села и българинъ или другъ, освенъ турчинъ, рядко се и вестява, защото е много рискувано. Такъвъ пътъ деятелно се работи отъ две години насамъ и отъ Скеча до Пашмакла.

Широко-лъшкия кметъ, г. Д. Баргановъ, който познава тия места и който ни придружаваше, ни посочи и мястото, гдето въ родопското помашко въстание презъ 1879. година е билъ лашенъ известниятъ живъ още родопски войвода, г. Петко Кирлаковъ. Това е едно бърдо голо и не стръмно между селото Върбово и Брезенъ. Следъ единъ кървавъ бой, който траялъ цялъ день, войводата сполучилъ да избегне съ малката си чета отъ многобройната сганъ башибозуци, ала оставилъ жертва няколко момчета. Помаците въ долината на Въча отъ тогава вече почнали да се държатъ упорито и се не преда-

ваха на румелийските власти, догдето въ 1885 година официално се отстъпиха на Турция.

Ние неможехме да обходимъ целиятъ Карлъкъ, защото за такова обикаляне трябватъ не няколко часа, а най-малко поне единъ день. Спряхме на големия Переликъ и се полюбувахме на широкия просторъ отъ тия гиздави планини, на които, ако върнешъ едикия край, трите други не се виждатъ. Наистина Бяло море не можихме да видимъ, ала въ хоризонта ясно се гледаше силуетътъ на Перинъ-планина, Бозъ-дагъ, снежните глави на Рила, тъмната верига на Стара-планина съ Средна гора, хубавото Маричино корито и сложниятъ лабиринтъ на Родопите, които кривятъ въ недрата си много работи отъ нашето минало; Ардина долина въ горния си край съ гъсти и големи села: Пашмакла, Райково, Устово, Смиланъ и др., къщите на които се белееха като сребърни точки, обиколени съ чудесни бърда и долини. И Доспатъ — западните Родопи — на който пределътъ между средните Родопи и него е Карлъкъ, чудно се отъртаваше задъ насъ.

По пладне ние напуснахме живописния Карлъкъ и презъ Ешекъ-кула се спуснахме по северните ребра на вододелните върхове Студенецъ и Кара-манджа, гдето минахме презъ рядката тъдева гора Хардачла и отъ тамъ презъ Сухите лъки влязохме въ долината, отъ гдето захващатъ водите на чепеларската река. По мръкнало ние бяхме вече въ махалчинката Прогледъ, състояща се отъ 14 български семейства, преселени преди две години отъ близкото до границата въ Турция село Долно-Дерекъой. Местоположението му е въ чудесна росна поляна, два километра до границата Роженъ, проходътъ отъ чепеларската долина за Ардината.

Нашата разходка до тукъ се свърши и утринята се върнахме въ Чепеларе, доволни отъ четиридневното любуване на хубавите до омайностъ средне-родопски височини.

Ст. П. Шишковъ.